

Жмака В.М.

Сумський фаховий коледж економіки і торгівлі

Турков В.В.

кандидат історичних наук, доцент

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО РОСІЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 20–30-ТІ РР. ХХ СТ.

У статті розглядається політика радянської держави по відношенню до російського населення України у міжвоєнну добу. Перш за все, мова йде про проведення політики українізації в місцях компактного проживання росіян, здійснення культурно-освітньої роботи, створення національних районів, селищних рад, судових камер.

Наголошено на тому, що ще до 1917 р. росіяни в Україні були привілейованою нацією, маючи широкі можливості культурного, освітнього, духовного розвитку. Російська мова була панівною в усіх сферах життя, починаючи від установ державної влади і закінчуючи культурно-освітніми закладами.

Відзначено, що впровадження українізації в середовищі російського населення УСРР здійснювалося не без труднощів. Українізація, яка почала впроваджуватися у 20-х рр. ХХ ст. серед російського населення України часто отримувала спротив. Не рідко росіяни чи російськомовне населення не бажали вчити і послуговуватись українською мовою, вести діловодство, причому досить активний спротив чинився із боку державних службовців. Разом із тим, влада намагалась вирішувати різні проблеми існування російського населення: від задоволення освітніх потреб і ведення судочинства російською мовою до врахування етнічних факторів при адміністративно-територіальному поділі та ін. Незважаючи на це, українізація у місцях компактного проживання росіян все рівно проходила не надто ефективно.

Наприкінці 30-х рр. ХХ ст. українізація (коренізація) зазнала радикальних змін у зв'язку із посиленням сталінського тоталітарного режиму. Були реорганізовані національні райони та селищні ради, судові камери. Освітня мережа України перейшла на уніфіковану для всіх етнічних груп російську мову викладання. Російська національна меншина поступово ставала частиною штучно створеного етнічного об'єднання під назвою «радянський народ».

Ключові слова: російське населення України, українізація, національні райони, селищні ради, культурно-освітня робота.

Постановка проблеми. Путінська військова агресія проти незалежної України відбувається під гаслами захисту прав росіян та російськомовних українців, які в основному проживають на сході та півдні країни. У той же час перед вітчизняними дослідниками виникає питання про вивчення історії проживання росіян на території республіки та політики радянської держави по відношенню до цього етносу у ХХ ст., зокрема у міжвоєнну добу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Політика радянської держави, по відношенню до російської національної меншини у 20–30-ті рр. ХХ ст. стала предметом вивчення таких вчених, як: О. В. Антонюк [1], О. В. Гонтар [3], Л. В. Гуцало [4], О. П. Данільченко [5], Н. Г. Мальярчук [11–12], В. А. Нестеренко [16], А. В. Черкаський [17], Б. В. Чирко [18], Ю. І. Шаповал [19], С. М. Шев-

ченко [20], Л. Д. Якубова [22–24]. Згадані автори визначили місця компактного проживання росіян на території України, їх чисельність, соціальний склад. З'ясували особливості державної політики по відношенню до російського етносу в гуманітарній сфері, що стосувалося українізації та заходів більшовицької влади у розвитку культурно-освітнього життя. Попри значні напрацювання з даної проблематики, окремі її аспекти не були достатньо висвітлені у науковій літературі. Водночас для дослідження теми є достатня джерельна база та опубліковані документи.

Постановка завдання. Мета статті. З огляду на вище зазначене, автори статті ставлять за мету дослідити проведення українізації, культурно-освітньої роботи та особливостей державного будівництва, що стосувалися створення націо-

нальних районів, селищних рад в місцях компактного проживання російського населення України у міжвоєнну добу.

Виклад основного матеріалу дослідження.

В 20-х рр. ХХ ст. росіяни були найчисельнішою національною меншиною в Україні. За переписом 1926 р. вони становили 2.677 тис. (9.2% населення республіки). З-них приблизно половина (1.343 тис.) проживало в містах (25,1% міського населення) [14, с. 14].

Ще до революції 1917 р. росіяни становили панівну націю й мали широкі можливості вільного духовного розвитку, державні та партійні установи УСРР досить послідовно почали проводити роботу в галузі національної політики в їх етнічному середовищі. Така діяльність була пов'язана з певними труднощами. На думку дослідниці Л. Д. Якубової: «...якщо на початку 20-х рр. центральні території країни переважно зберігали етнічну однорідність, що стало базою для формування ядра української нації, то периферійні регіони, зазнаючи, як впливу суміжних держав, так і специфічних історико-культурних обставин перетворилися на регіони із самотутнім етнічним обличчям» [23, с. 26].

Зокрема, представники російської національної меншини, мешкаючи відносно компактними масами у прикордонних районах Конотопської, Харківської, Луганської округ, а також у Нижньому Подніпров'ї, складала основу населення Путивльського, Великописарівського, Чугуївського, Олексіївського, Великотеплівського та Сорокинського національних районів. Менш компактно значна кількість російського селянства проживала по всьому прикордонню, в тому числі західному (в межах сучасних Житомирської та Вінницької областей), і лише в центральній Наддніпрянській Україні російські селяни були нечисельними [20, с. 135].

Діяльність державних установ серед російського населення, як і вся робота у міжнаціональній галузі мала два основних напрямки: коренізація (українізація) та заходи щодо національних меншин. На думку дослідника О. В. Антонока: «...такий курс був зумовлений... падінням престижу інтернаціональних гасел і цінностей в умовах переходу до непу, лібералізацією суспільства, зростання опозиційних настроїв у республіках і регіонах, складністю управління територіями з іншими мовними та культурними орієнтаціями населення» [1, с. 15].

Першим практичним кроком у напрямку українізації, тобто здійснення дерусифікації держав-

ного і суспільно-політичного життя, стало прийняття відповідних постанов. Зокрема, постанови ВУЦВК «Про застосування у всіх установах української мови нарівні з російською» (21 лютого 1920 р.); декрету РНК УСРР «Про заходи у справі українізації навчально-виховних і культурно-освітніх установ» (17 лютого 1923 р.); постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови» (1 серпня 1923 р.) [2, с. 16]. Остання постанова орієнтувала на вивчення української мови державного та радянського апарату. За висновками дослідника О. В. Гонтаря: «... серед радянського апарату губерній в 1923 р. переважали росіяни. Українців було 28,8%, в округах 57,7%. Серед членів і завідуючих відділами губернських та округових виконкомів росіяни становили відповідно 46,9% і 42,4%. Українською мовою володіли 43% радянського апарату губерній і 60% округів [3, с. 126].

Практичні заходи з українізації, особливо в місцевостях із великою кількістю російського населення, мали певні труднощі. Так, 5 лютого 1926 р. на засіданні бюро Глухівського округового комітету КП(б)У була заслухана доповідь Камишнікова про хід українізації. Доповідач звернув увагу на негативні умови проведення українізації на Глухівщині, які склалися на його думку із специфіки прикордонної місцевості, поверхневого ставлення до українізації керівників установ, формалізму, недостатньої кількості навчальної літератури. Серед заходів, що були ухвалені на засіданні бюро Глухівського округового комітету КП(б)У, були наступні: «1) Запропонувати округовій комісії з українізації провести індивідуальну перевірку знань з української мови службовців радянських установ і на підставі виявлених результатів винести питання перед Центральною комісією з українізації щодо продовження терміну українізації на Глухівщині; 2) вважати за необхідне звільнення з посад службовців, які вороже ставляться до українізації» [6, арк. 19].

Великий обсяг роботи у середовищі етнічних груп населення України проводила створена у квітні 1924 р. Центральна комісія у справах національних меншин при ВУЦВК (ЦКНМ). Так, на з'їзді ЦКНМ від 12 травня 1926 р. під головуванням Лобанова було прийняте рішення про організацію окремої комісії для роботи безпосередньо із російським населенням України у складі Лобанова, Саулевича та Урбаха [8, арк. 37].

Слід зазначити про повільні темпи українізації, проблеми з її проведенням у районах, де

компактно проживали росіяни, державне та партійне керівництво республіки. Тому, у заяві ЦК КП(б)У надісланій до виконкому Комінтерну і затвердженій Пленумом ЦК КП(б)У в червні 1927 р. було наголошено на наступному: «...слід констатувати певний тиск на групи робітників та членів партій російської національної великодержавної стихії, що намагається зберегти в радянській Україні за російською культурою той привілейований стан, що ним вона користувалася за часів царату» [15, с. 137]. Звичайно, що вище партійне керівництво республіки мало певні підстави для оприлюднення вище наведеної заяви, але керівні державні установи більш реалістично розглядали проблему українізації. Так, у постанові РНК УСРР, підставою для якої була доповідь Центральної комісії з українізації радянського апарату «Про заходи щодо подальшого поглиблення українізації» від 23 вересня 1926 р. зазначалося наступне: «...підкреслити, що від співробітника (мали на увазі російськомовного – В.Т.), який працює в установах УСРР, треба вимагати не тільки знання української взагалі, а елементарної писемності (писати, читати, розмовляти)» [13, с. 165].

Поряд з українізацією, у 20-х рр. ХХ ст. державна політика в галузі національних відносин передбачала реалізацію спеціальних заходів, що повинні були сприяти політичному та культурному розвитку національних меншин, аж до врахування етнічних факторів в адміністративно-територіальному поділі. Це стосувалося і російського населення. В 1926 р. на теренах України з'явилися перші 122 російські національні сільські ради, наступного року їх нараховувалося вже 292. У 1931 р. росіяни мали 372 сільські ради та 9 селищних: Щербинівську, Артемівську, Північну, Добрянську, Путивльську, Радулівську, Сорокинську, Изваринську та Краснодонську [22, с. 197]. В 1927 р. були створені 9 російських національних районів: Путивльський (Глухівської округи), Кам'янський (Запорізької), Петровський, Сорокинський, Станично-Луганський (Луганської), Терпінянський (Мелітопільської), Олексіївський, Старовірівський та Чугуївський (Харківської округи). Станом на 1931 р. нараховувалося 8 російських національних районів: Путивльський, Великописарівський, Чугуївський, Олексіївський, Верхньо-Теплівський, Сорокинський, Кам'янський і Терпінянський [22, с. 197].

Держава також опікувалася розвитком освіти серед російського етносу республіки. Так, на засіданні ЦКНМ 5 лютого 1928 р. під головуванням секретаря ВУЦВК Буценка було акцентовано

увагу на «...забезпеченні культурного обслуговування російського населення (школа, сільбуд, хата-читальня)» [9, арк. 57].

Інформація про стан освіти у середовищі російської національної меншини стала складовою частиною доповіді Народного Комісара Освіти УСРР М. О. Скрипника 18 травня 1928 р. на засіданні Політбюро КП(б)У про стан трудових шкіл національних меншин. М. О. Скрипником була наведена статистична інформація про зменшення кількості учнів у школах з російською мовою викладання: «...1925/26 р. – 1214 шкіл і 235 189 учнів, ...1926/27 р. – 1997 шкіл і 234 703 учня» [13, с. 191]. Зменшення кількості російських учнів у трудових школах Нарком Освіти УСРР пояснював процесом українізації та підвищенням інтересу населення до української школи. Також доповідач звернув увагу на те, що «...в міських районах зі значною кількістю дрібнобуржуазного елементу російська школа ще виступає центром тяжіння до ворожих радянській освітній політиці соціальних груп [13, с. 191]. Наприкінці доповіді М. О. Скрипник проінформував присутніх, що для забезпечення російських шкіл учителями «...існують два педтехнікума з російською мовою викладання у Дніпропетровську та Києві» [13, с. 192].

Поряд з культурно-освітньою роботою органи державної влади продовжували роботу серед російського населення стосовно вдосконалення діяльності рад. Дана проблематика стала темою обговорення на засіданні ЦКНМ 23 травня 1928 р. під головуванням Буценка. На цьому засіданні було прийняте рішення наступного змісту: «...просити відповідні ОВК (округові виборчі комісії – В.Т.) вживати належних заходів щодо поживлення діяльності російських Рад, особливо сільрад зі слабким розвитком радянської ідеології та впливами клерикальних, сектантських елементів (старовіри) та ін.» [7, арк. 111].

Аналіз наведеного документу дає підстави стверджувати, що державне керівництво УСРР під гаслами вдосконалення діяльності національних рад, у тому числі російських, послідовно проводило боротьбу з «клерикальними елементами», що насправді було боротьбою із релігійною самобутністю російського населення України, складовою частиною яких були старовіри та представники інших релігійних конфесій.

Поліпшенню роботи серед національних меншин також сприяла організація діловодства в адміністративних та судових органах національними мовами. З 385 національних камер народних

судів, у яких в 1929 р. налічувалося 85 осіб, що вели судочинство національною мовою, 23 було російських [24, с. 46].

Незважаючи на зусилля влади, процес українізації у місцях компактного проживання росіян проходив не достатньо ефективно. Про це свідчить акт перевірки запровадження українізації на Глухівщині від 10 грудня 1929 р. комісією у складі Д. Тарасенка та Г. Кота, які перевіряли низку державних установ. Зокрема, комісія зафіксувала наступні недоліки: «1. При обстеженні держбанку виявлено, що виданий наказ, щодо українізації виконується кепсько. Усі звертання та відповіді селянам (незважаючи на те, що селяни запитують українською мовою) службовці проводять чисто російською мовою. 2. При обстеженні Глухівського округового сільськогосподарського банку виявилось, що в цій установі наказ щодо українізації в деякій мірі виконується... Але потрібно зазначити, що перешкода українізації... це надсилання до сільськогосподарського банку і одержання від низів (із сіл та районів) значної кількості заяв та листів написаних російською мовою... 3. При обстеженні Глухівської залізничної станції виявилось, що серед працівників українська мова... не запроваджувалась зовсім..., вони базуються на тому, що станція може вживати тільки одну російську мову, як інтернаціональну в нашому союзі. Також стверджують, що їм (робітникам станції) не надходило ніяких директив щодо українізації» [6, арк. 217].

Кардинальні зміни у становищі російського населення України відбулися у 1932–1933 рр. 14 та 15 грудня 1932 р. вийшли постанови ЦК ВКП(б), за якими всім національним меншинам СРСР, що проживали компактними масами, надавалися права на національно-культурне будівництво і відкриття шкіл, культурно-освітніх установ і навіть діловодство місцевого радянського та партійного апарату повинно було здійснюватися рідною мовою. Це стосувалося, як «титульних націй», так і тих національних меншин, які не мали своєї державності в межах СРСР. Росіяни ж, які компартійним керівництвом до 1933 р. вважалися національною меншістю на території національних республік, відтепер значилися поряд із титульною, основною нацією в будь-якій місцевості СРСР [10, с. 13].

Вже протягом 1933 значно збільшилася кількість учнів, що навчалися російською мовою. Так, в Харкові питома вага учнів, які навчалися російською мовою у повір'янні з 1932/33 рр., зростає з 20 до 39%, в Одесі – з 21% до 38%, у Херсоні – з

0% до 39%, у Макіївці – з 3 до 34%. [24, с. 47]. За даними відділу національних меншин ВУЦВК, що був утворений на базі ЦКНМ у 1934 р., на території України діяло 1166 російських шкіл, у яких навчалось 556 923 учнів [24, с. 50].

Слід зазначити, що у 30-ті рр. XX ст. постійно збільшувалася кількість шкіл із російською мовою викладання. На початку 1937/38 рр. їх налічувалося 1550 [13, с. 235].

Зростання кількості російських шкіл було пов'язане зі зміною політики державного та партійного керівництва УРСР, яке діяло за вказівками із Москви. У резолюції XIV з'їзду КП(б)У на звіт ЦК КП(б)У від 18 червня 1938 р. наголошувалося на тому, що існує необхідність ліквідації наслідків ворожого шкідництва у викладанні російської мови у неповних середніх та середніх школах, а також у вузах [13, с. 238].

Зміни у статусі викладання, а за ним і вживання російської мови в Україні, об'єктивно відповідали інтересам, як російської національної меншини, так і російськомовним українцям, особливо великих промислових районів півдня республіки. Але наступні заходи державного та партійного керівництва УРСР переключували всі визнання їх специфічних національно-культурних потреб. Доречно було б відзначити, що росіян вже не вважали за національну меншину, оскільки в Україні йшов процес зросійщення як українського населення, так і національних меншин. А це було не що інше, як трансформація етнополітики: російський народ спочатку стає немовби другою титульною нацією, а згодом і старшим братом для українського та інших народів. Тому не дивує й поява постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У «Про обов'язкове навчання російської мови в неросійських школах України» від 20 квітня 1938 р., згідно з якою починаючи з 1938–1939 навчального року планувалося збільшити кількість годин на викладання російської мови в школах республіки. З 1 вересня 1938 р. викладання російської мови як навчального предмета вводилося в усіх неросійських школах України. А з 1 січня 1938 р. відповідно до рішення ЦК ВКП(б) в Україні було створено щоденну центральну російську газету – орган ЦК КП(б)У «Советская Украина» тиражем 350 000 [4, с. 154].

Висновки. Підсумовуючи, можна зробити висновок, що до революційних подій 1917 р. росіяни в Україні були панівною нацією і мали можливість вільного духовного розвитку, а російська мова була домінуючою, особливо в установах державної влади, освіти та культури. Політика

українізації, яку стало впроваджувати у життя у 20-х рр. ХХ ст. державне та партійне керівництво УСРР проходило у середовищі російського населення з певними труднощами, особливо у прикордонній місцевості. Труднощі були не безпідставні і пов'язані з небажанням частини російського населення і держаних службовців переходити на вживання української мови у всіх сферах життя, особливо у сфері ділового спілкування. Також дуже часто зустрічався формальний підхід відповідальних працівників до українізації, коли не були враховані місцеві специфічні умови в місцях компактного проживання російського етносу. Поряд з українізацією владні структури України провели певну роботу щодо вирішення специфіч-

них проблем існування російського населення. Це торкнулося, перш за все, формування російських національних районів і селищних рад. Судочинство у створених районах теж здійснювалося російською мовою. Проте у 30-х рр. ХХ ст. починаються кардинальні зміни в політиці державного керівництва УРСР та СРСР, що були пов'язані з впровадженням у життя сталінської національної політики. В цей час була згорнута українізація, розширена кількість шкіл з російською мовою викладання, реорганізовані російські національні райони та селищні ради. Російська національна меншина поступово ставала частиною штучно створеного етнічного об'єднання під назвою «радянський народ».

Список літератури:

1. Антонюк О. В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан. *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 15–28.
2. Буценко А. Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР. Харків: Видання оргінстру ВУЦВК, 1928. 25 с.
3. Гонтар О. В. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки. *Український історичний журнал*. 1991. № 7. С. 125–130.
4. Гуцало Л. В. Трансформація етнополітики радянського уряду наприкінці 1920–1930-х рр. *Зовнішня політика і дипломатія: традиція, тренди, досвід. Серія «Історичні науки»*. 2015. Вип. 22. С. 150–157.
5. Данильченко О. П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. Історичні зошити. / Академія наук України. Інститут історії України. Київ, 1993, 59 с.
6. Держархів Сумської області. Ф. Р. 2322. Оп. 2. Спр. 142а. 282 арк.
7. Держархів Сумської області. Ф. Р. 4563. Оп. 1. Спр. 1818. 196 арк.
8. Держархів Сумської області. Ф. Р. 5805. Оп. 1. Спр. 8. 98 арк.
9. Держархів Сумської області. Ф. Р. 5805. Оп. 1. Спр. 17. 82 арк.
10. Єфіменко Г. Г. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932–1938). *Український історичний журнал*. 2000. № 5. С. 3–17.
11. Мальярчук Н. Г. Росіяни в Донбасі (20–30 роки ХХ ст.). Донецьк: ПП Чернецька Н. А., 2011. 296 с.
12. Мальярчук Н. Г. Російське населення Східної України (за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 р.). *Історичні і політологічні дослідження*. 2017. № 1 (60). С. 51–61.
13. Національні відносини в Україні у ХХ ст. / Упор. М. І. Панчук, І. Л. Гошуляк, С. С. Діброва та ін. Київ: Наукова думка, 1994. 558 с.
14. Національні меншини в Україні, 1920–1930-ті роки: Іст.-картогр. атлас / Упоряд.: М. І. Панчук та ін. Київ: «Четверта хвиля»: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1995. 104 с.
15. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упор. І. О. Красько, В. Ф. Панібудьласка. Київ: Вища школа, 1997. Ч. 2. 704 с.
16. Нестеренко В. А. Росіяни на Поділлі в період «коренізації» в 20-ті роки ХХ століття. *Наукові записки КПДПУ. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський. 2000. Т. 4 (6). С. 209–214.
17. Черкаський А. В. До питання про етносоціальний склад населення півдня України у 20-ті роки ХХ ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 11–12. С. 87–91.
18. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 рр. ХХ ст.). Київ: Асоціація «Україна», 1995. 215 с.
19. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки неписаної історії. Київ: Основа, 1993. 240 с.
20. Шевченко С. М. Стан розвитку російських шкіл в УРСР (кінець 30-х – 40-ві рр. ХХ ст.). *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2013. № 5. С. 272–279.

21. Якубова Л. Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР (20-і – перша половина 30-х рр. XX ст.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2004. № 12. С. 176–224.
22. Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денационалізація. *Український історичний журнал*. 1998. № 6. С. 26–38.
23. Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денационалізація. *Український історичний журнал*. 1999. № 1. С. 41–55.

Zhmaka V.M., Turkov V.V. THE POLICY OF THE SOVIET STATE TOWARDS THE RUSSIAN POPULATION OF UKRAINE IN THE 20'S–30'S TWENTIETH CENTURY

The article examines the policy of the soviet state towards the russian population of Ukraine in the inter-war period. First of all, we are talking about the policy of ukrainization in places of compact residence of russians, implementation of cultural and educational work, creation of national districts, village councils, court chambers.

It is emphasized that even before 1917, russians in Ukraine were a privileged nation, having ample opportunities for cultural, educational, spiritual development. The russian language was dominant in all spheres of life, starting from public authorities and ending with cultural and educational institutions.

It is noted that the introduction of ukrainization among the russian population of the Ukrainian SSR was carried out not without difficulty. Ukrainization, which began to be implemented in the 20s. twentieth century. among the russian population of Ukraine, it often received resistance. It is not uncommon for russians or the russian-speaking population to be reluctant to learn and use the ukrainian language, to keep records, and quite active resistance was put up by civil servants. At the same time, the authorities tried to solve various problems of the existence of the russian population: from meeting educational needs and conducting legal proceedings in the russian language to take into account ethnic factors in administrative-territorial division, etc. Despite this, ukrainization in places of compact residence of russians was still not very effective.

At the end of the 30s. twentieth century ukrainization (indigenization) has undergone radical changes in connection with the strengthening of the stalinist totalitarian regime. National districts and village councils, as well as court chambers were reorganized. The educational network of Ukraine has switched to a unified russian language of instruction for all ethnic groups. The russian national minority gradually became part of an artificially created ethnic association called the «soviet people».

Key words: *russian population of Ukraine, ukrainization, national districts, village councils, cultural and educational work.*